

O'RXUN-ENASOY BITIKTOSHLARIDA TOTEMIK TASAVVURLAR VA
BADIY-ESTETIK IFODA

Hulkar Mustafoyeva

Annotatsiya. Mazkur tezisda O'rxun-Enasoy bitiktoshlarida aks etgan qadimgi turkiy xalqlarning totemik tasavvurlari, e'tiqodiy qarashlari hamda xalq og'zaki ijodi bilan bog'liq jihatlar tahlil qilinadi. Xususan, Kultegin bitiktoshidagi bo'ri va qo'y obrazlari, ot bilan bog'liq ramziy qarashlar, To'nyuquq bitiktoshida uchraydigan maqol va matallar, takror, o'xshatish, sifatlash va boshqa badiiy tasvir vositalarining matn mazmuni hamda ta'sirchanligini oshirishdagi o'rni yoritiladi. Bitiktoshlarning tarixiy manba bo'lish bilan bir qatorda, qadimgi turkiy xalqlarning badiiy tafakkuri va estetik qarashlarini namoyon etuvchi yozma yodgorliklar ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: O'rxun-Enasoy bitiktoshlari, totemizm, qadimgi turkiy xalqlar, bo'ri obrazi, ot kulti, xalq og'zaki ijodi, maqol va matallar, badiiy tasvir vositalari, poetik tafakkur, ramziylik.

O'rxun-Enasoy bitiktoshlari qadimgi turkiy xalqlarning siyosiy tarixi, ijtimoiy hayoti, diniy e'tiqodlari va ma'naviy dunyosini o'rganishda muhim yozma manbalardan biri hisoblanadi. Ushbu yodgorliklarda tarixiy voqealar bayoni bilan bir qatorda, xalqning olam haqidagi tasavvurlari, tabiat va hayvonot dunyosiga munosabati, og'zaki ijod an'analari ham o'z ifodasini topgan. Ayniqsa, bo'ri va ot obrazlari, maqolga xos hikmatli ifodalar, takrorlar hamda poetik tasvir vositalari bitiktoshlarning mazmuniy va badiiy xususiyatlarini belgilaydi.

Bitiktoshlarni shu nuqtayi nazardan o'rganish qadimgi turkiy adabiyotning shakllanish jarayonini, yozma va og'zaki ijod o'rtasidagi aloqalarni hamda turkiy xalqlarning ramziy tafakkurini anglash imkonini beradi.

Totemizm muayyan urug' yoki jamoaning o'z kelib chiqishini, homiyligini yoxud o'ziga xosligini hayvon, o'simlik yoki boshqa tabiiy mavjudot bilan bog'lovchi e'tiqodiy tasavvurlar majmuasidir. Qadimgi turkiy xalqlarning dunyoqarashida hayvonlar bilan bog'liq ramzlar alohida o'rin tutgan. Turkiy mifologiyada bo'ri obrazi ajdod, yo'l boshlovchi, himoyachi va jamoaviy o'zlik timsoli sifatida namoyon bo'ladi.

Kultegin bitiktoshida uchraydigan "Qangim qağan süsi böri teg ermiş, yağısı qoyn teg ermiş" ("Otam xoqonning lashkari bo'riday ekan, dushmani qo'yday ekan") mazmunidagi jumla ushbu ramziylikni ochib beruvchi muhim dalillardan biridir [1, 50]. Unda xoqon qo'shini bo'riga, dushman esa qo'yga qiyoslanadi. Bo'ri obrazida kuch, shiddat, jasorat va jangovar salohiyat mujassamlashsa, qo'y obrazi qarama-qarshi tomonning zaifligi va himoyasizligini ifodalashga xizmat qiladi. Mazkur qarama-qarshilik orqali muallif turkiy qo'shinning ustunligini ta'kidlaydi.

Shu bilan birga, bo'ri obrazining bitiktoshda qo'llanishini bevosita totemizmning yagona isboti sifatida baholash to'g'ri emas. U qadimgi turkiy mifologik tasavvurlar, harbiy ramziylik

va jamoaviy o'zlikni ifodalovchi obraz sifatida ham talqin qilinishi mumkin. Demak, bitiktoshlardagi hayvon obrazlari tarixiy voqelikni badiiy umumlashtirish bilan birga, xalqning qadimiy e'tiqodiy qarashlarini ham yoritadi.

Ot obrazi ham qadimgi turkiy xalqlar hayotida muhim o'rin egallagan. Ko'chmanchi turmush tarzi, harbiy yurishlar va kundalik hayot bilan uzviy bog'liq bo'lgan ot sadoqat, hamrohlik, tezkorlik va jangovar qudrat timsoliga aylangan. Kultegin bitiktoshida qahramonning Tadiq Churning bo'z oti, Ishbara Yamtarning bo'z oti va Yegin Silig bekning to'riq otini minib hujum qilgani, bu otlarning har biri jangda halok bo'lgani, uning yarog'iga yuzdan ortiq o'q tegsa-da, badaniga birortasi ham tegmagani hikoya qilinadi [1, 54]. Bitiktoshda Bayirquning oq ayg'iri, Alp Shalchining oq oti, Azmanning oq oti kabi oq otlar ham ko'p tilga olinadi [1, 55–57]. Bu tafsilotlar ot obrazining matndagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Bitiktoshda oq ot ko'pincha qahramonning eng shiddatli hujumlari bilan birga tilga olinadi. Biroq matnda oq otlar ham jangda halok bo'ladi yoki shikastlanadi: Izgil xalqi bilan bo'lgan jangda Alp Shalchining oq oti o'ladi [1, 56], Bayirquning oq ayg'iri bilan bog'liq parchada ham otning shikastlangani aytiladi [1, 55]. Shu sababli oq otni bevosita omonlik ramzi sifatida belgilashdan ko'ra, uni qahramonning jangovar qudrati va mavqei bilan bog'liq obraz sifatida izohlash, xalq og'zaki ijodidagi oq ot ramziyligi bilan qiyoslashni esa qadimgi turkiy xalqlarning umumiy ramziy tafakkuri doirasida ehtiyotkorlik bilan olib borish ilmiy jihatdan asosliroqdir.

O'rxun-Enasoy bitiktoshlarining muhim xususiyatlaridan biri ularda xalq og'zaki ijodiga xos ifoda usullarining mavjudligidir. To'nyuquq va Kultegin bitiktoshlarida uchraydigan hikmatli jumlar qadimgi turkiy xalqlarning hayotiy tajribasi, axloqiy qarashlari va ijtimoiy munosabatlarini aks ettiradi.

To'nyuquq bitiktoshidagi "Yuyqa irkilig topulgalı uçuz ermiş ... yinçgä yoğan bolsar üzgülük alp ermiş" mazmunidagi ifoda siyrak va yupqa to'plamni tor-mor etish oson bo'lishi, biroq u zich va quvvatli bo'lsa, uni yengish uchun bahodir bo'lish zarurligini obrazli tarzda ifodalaydi [2, 73-b.]. Ushbu hikmatli jumlada hayotiy kuzatish umumlashtirilib, fikr qarama-qarshilik va qiyos asosida taqdim etiladi.

To'nyuquq bitiktoshida uchraydigan "Könlünçä uduz" ("Ko'nglingga qarab yo'l tut") kabi ifodalar ham qadimgi turkiylarning qaror qabul qilish, ichki istak va hayotiy tajribaga munosabatini o'rganishda ahamiyatlidir [2, 73-b.]. Bunday birliklarning hozirgi o'zbek tiliga tarjimai va maqol sifatidagi maqomini aniqlashda qadimgi turkiy tilning grammatik xususiyatlari hamda matn kontekstini hisobga olish zarur.

Kultegin bitiktoshidagi "Kişi oğlu kop ölgeli törümiş" ("Inson bolalari hammasi o'ladigan qilib yaratilgan") jumlası inson hayotining o'tkinchiligi haqidagi umumiy qarashni ifodalaydi [1, 57]. Mazkur fikr qahramonning vafoti bilan bog'liq tarixiy bayonga falsafiy mazmun bag'ishlaydi. Shu tariqa bitiktoshlar faqat siyosiy va harbiy voqealarni qayd etuvchi manba bo'lib qolmay, inson taqdiri, hayot va o'lim, hokimiyat va mas'uliyat kabi umuminsoniy masalalarni ham qamrab oladi.

O'rxun-Enasoy bitiktoshlarida tarixiy mazmun badiiy ifoda vositalari bilan uyg'unlashib ketgan. O'xshatish, sifatlash, takror, qarama-qarshi qo'yish va tovush takrorlariga asoslangan usullar matnning ta'sirchanligini oshiradi. Kultegin bitiktoshidagi "Tanjri teg tanjrida bolmish Türk Bilgä Qağan" ("Falakday xudodan bo'lgan turk Bilga xoqon") jumlasida hukmdorning ilohiy qudrat bilan bog'liq maqomi ifodalanadi [1, 46]. Bilga xoqon bitiktoshida esa bu ifoda "Tanjri teg tanjrida yaratmish Türk Bilgä Qağan" ("Falakday xudo yaratgan turk Bilga xoqon") shaklida keladi [1, 58]. Bu o'rinda "tangridek" o'xshatishi hukmdorning mavqeyini yuksaltirishga, uning hokimiyatini muqaddaslik tasavvurlari bilan bog'lashga xizmat qiladi. Mazkur ifoda qadimgi turkiy siyosiy tafakkurda hukmdor obrazi va ilohiy iroda o'rtasidagi munosabatni o'rganish uchun ham muhimdir. "Qangim qağan süsi böri teg ermiş, yağısı qoyn teg ermiş" jumlasidagi o'xshatish esa obrazlar qarama-qarshiligi orqali harbiy qudratni ifodalaydi [1, 50]. "Sariğ altun" [2], "ürün kümüş" [1, 64] kabi birikmalar moddiy boylik va hashamatni tasvirlashda sifatlovchi vositalar sifatida namoyon bo'ladi. Bunday birliklar matnning tasviriy imkoniyatlarini kengaytiradi. Kultegin vafoti bilan bog'liq "Körür közü(m) körmaz teg, bilir biligim bilmaz teg boltı" ("Ko'rar ko'zim ko'rmayotganday, bilar aqlim bilmayotganday bo'ldi") mazmunidagi jumlada takror va qarama-qarshi qo'yish orqali chuqur ruhiy iztirob ifodalanadi [1, 57]. Ko'rish va ko'rmaslik, bilish va bilmaslik o'rtasidagi qarama-qarshilik qahramonning yo'qotishdan keyingi ruhiy holatini ta'sirchan tarzda ochib beradi.

"Qızıl qanım töküti, qara terim yügürti" kabi ifodalar esa jangning og'irligi va fidoyilikni kuchli tasviriy vositalar orqali namoyon etadi [2]. Qon va ter obrazlari qahramonlik, mashaqqat hamda kurashning jismoniy va ruhiy yukini ifodalashga xizmat qiladi. Bitiktoshlarning yana bir muhim badiiy xususiyati takror san'atidan foydalanishdir. Kultegin bitiktoshidagi "Tabğaç bodunqa beglik urı oğlın qul boltı, silik qız oğlın küñ boltı" mazmunidagi jumlaning takrorlanishi turkiy elning siyosiy qaramlikka tushishi va ijtimoiy mavqeyining o'zgarishini ta'kidlaydi [1, 49; 52–53]. Bek bo'lishi kutilgan o'g'ilning qulga, erkin qizning cho'riga aylanishi orqali tarixiy fojia kuchli ijtimoiy mazmun kasb etadi. Takror esa muallifning afsus va nadomatini, xalq boshiga tushgan kulfatning ko'lamini yanada kuchaytiradi. Shunday qilib, bitiktoshlardagi badiiy vositalar tarixiy ma'lumotni bezash uchungina emas, balki muallifning munosabatini ifodalash, voqealarning hissiy ta'sirini kuchaytirish va muayyan g'oyani kitobxon ongiga singdirish uchun ham xizmat qiladi.

O'rxun-Enasoy bitiktoshlari qadimgi turkiy xalqlarning tarixiy xotirasi, e'tiqodiy tasavvurlari va badiiy tafakkurini o'zida mujassam etgan muhim yozma yodgorliklardir. Ularda bo'ri va ot kabi hayvon obrazlari xalqning tabiat bilan munosabati, jangovar qadriyatlari va jamoaviy o'zligini ifodalashga xizmat qiladi. Maqolga xos hikmatli jumlar xalq og'zaki ijodi an'analari bilan mushtaraklikni namoyon etsa, o'xshatish, sifatlash, takror va qarama-qarshi qo'yish singari badiiy vositalar bitiktoshlarning estetik qiymatini oshiradi. Yodgorliklarni tarixiy, folkloristik va poetik nuqtayi nazardan birgalikda o'rganish qadimgi turkiy adabiyotning shakllanish jarayonini chuqurroq anglashga imkon beradi. Ayniqsa, totemik tasavvurlar va badiiy ifoda vositalari o'rtasidagi aloqalarni tahlil qilish turkiy

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

xalqlarning qadimiy dunyoqarashi keyingi folklor va adabiy an'analarda qanday davom etganini aniqlash uchun muhim ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rahmonov, N., Boltaboyev, H. O'zbek mumtoz adabiyoti namunalari. 1-jild (Eng qadimgi davrdan XIV asrgacha). – Toshkent: Fan, 2003.
2. Abdurahmonov, G'., Rustamov, A. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: O'qituvchi, 1982.